

Anmeldelser

Elisabeth Riber Christensen og John Pedersen: Bibliografi over dansk-amerikansk udvandrers historie. Udvandrerarkivets skriftserie: Udvandrerhistoriske studier nr. 1. Ålborg 1986. 250 sider. Pris: for medlemmer af Udvandrerhistorisk Selskab 80 kr., for andre 120 kr.

I Kristian Hvidts klassiske disputats fra 1971 »Flugten til Amerika« hedder det, at »den ideelle skildring af et begrænset områdes udvandring ville bestå i, at man på historisk materiale fulgte udvandrerne så at sige fra dør til dør, sådan som Vilhelm Moberg har gjort det på fiktivt plan i sin roman-cyklus, skildrede deres sociale position i Danmark, deres motivering for opruddet, deres rejse og deres videre skæbne i indvandringslandet«. Dette ideal har udgiverne af den dansk-amerikanske udvandrerbibliografi gjort til deres: Den bibliografiske systematik er bygget op efter samme plan. Der startes med en afdeling om udvandringens baggrund samt udvandrernes forestillinger om rejsemålet: »Amerikabilledet«. Derefter købes der billetter og så går det over Atlanten: »Agenter, overfart og ankomst«. Så bliver de danske udvandrere fordelt i USA, og derefter følger oversigter over litteraturen om deres kirke-, skole- og foreningsliv, presse, skønlitteratur, musik, kunst og teater. De dansk-amerikanere, der ytrede sig på tryk, har fået to afsnit, et for religiøse og opbyggelige skrifter og et for resten. Det dansk-amerikanske sprog har fået et afsnit, der efterfølges af et om litteraturen vedrørende de danske indvandreres assimilering i det amerikanske samfund. Endelig følger et afsnit om forbindelserne mellem danske og dansk-amerikanere og et særligt afsnit om mormonerne. Bibliografien afsluttes med fortegnelser over dansk-amerikanske tidsskrifter og over danske institutioner med samlinger af speciel interesse for udvandrersforskeren. Bibliografien er forsynet med et forfatterregister.

Selv om der efter den nævnte recept sikkert kunne skrives mange udmærkede bøger om den danske udvandring til Amerika, virker opskriften knap så velegnet, når den bliver anvendt til at lave en bibliografi efter. Det kan jo tænkes, at der var forskere, der ville tilrettelægge deres skildring på anden vis, og også for deres skyld kunne man måske have valgt en systematik, der i højere grad var bestemt af hensynet til bibliografisk overskuelighed end af idealet for udvandrershistoriske frem-

stillinger. Det ville have hjulpet, om bibliografien havde været forsynet med krydshenvisninger. Det er den imidlertid ikke.

Men selv om systematikken i opstillingen ikke gør den lige let at benytte for alle, er det dermed ikke sagt, at den ikke alligevel vil være til nytte for enhver, der beskæftiger sig med den danske udvandring til Amerika. Forfatterne har lagt et imponerende arbejde i indsamlingen af titler. Specielt skal de roses for de mange henvisninger til de alt for ofte oversete studentspecialer og til Det kgl. Biblioteks småtrykssamling, som også let bliver glemt.

Beskedent gør forfatterne i forordet ikke krav på at have udarbejdet den fuldstændige bibliografi. De skal derfor ikke klandres for ikke at have hver eneste mulig titel med. Men alligevel – for selve udvandringens historie dækker bibliografien perioden indtil 1920, hvor masseudvandringen var slut; for den dansk-amerikanske historie går den op til 1983. Den del af den dansk-amerikanske historie, som ikke har danske emigranter eller deres efterkommere som forfattere eller emne, er ikke taget med. Det er måske derfor, at Finn Løkkegårds bog om det danske gesandtskab i Washington 1940–42 ikke er med. Men hvorfor ikke Poul Bang-Jensens artikel om »Den frie danske Bevægelse i Amerika« i »De fem lange Aar«, Kbh. 1947, eller afsnittet i »De danskes Vej« om sammen emne?

Et emne, som bibliografien måske kunne inspirere en udvandrersforsker til at dyrke, er højskolernes betydning for udvandringen fra Danmark. Man får ved en hastig gennembladen i hvert fald det indtryk, at den ikke har været helt uvæsentlig: Af bibliografiens 2295 numre stammer ca. 425 – 18,5% fra Højskolebladet.

Men på trods af enkelte kritiske bemærkninger: Der er ingen tvivl om, at udvandrersforskere og andre interesserede her har fået et nyttigt hjælpemiddel, der forhåbentlig vil bidrage til, at det snart bliver aktuelt at udsende et supplement.

Poul Erik Olsen

Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse, I 1.–2. bind, redigeret af Wilhelm von Rosen, Rigsarkivet 1983. 982s., Kr. 268,40.

Det er inden for de seneste år blevet meget lettere at få overblik over, hvad der er skrevet om en givet

periode i Danmarkshistorien takket være Gyldendals nye Danmarkshistorie, og oven i købet har man nu fået en oversigt over de væsentligste kilder til denne Danmarkshistorie i *Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse*, der dækker perioden fra middelalderen til midten af 1800-tallet.

Der har i mange år været et stort behov for en sådan oversigt over Rigsarkivets ældre samlinger til afløsning af Kr. Erslevs forlængst forældede bog af samme navn fra 1923. Mens denne var yderst summarisk, indeholder den foreliggende ikke kun en fortegnelse over, hvad der findes af arkivalier, men også korte administrationshistoriske vejledninger om de enkelte arkivgrupper samt henvisninger til hjælpemidler og litteratur. Selv om der bagerst i bogen er et stikordsregister, kan det kun anbefales at gennemlæse alle indledningsafsnit til de forskellige arkivfunds, for en flere århundreder gammel arkivtradition har fastholdt betegnelser, som ikke umiddelbart siger den uforberede bruger noget. Til gengæld for denne gennemlæsning åbner der sig en verden af uanede og ubegrænsede muligheder for at finde oplysninger om alle aspekter af Danmarkshistorien, et lokalområdes historie og slægtshistorie.

Oversigten over de enkelte arkivfunds indhold er naturligvis kun summarisk, den fuldstændige fortegnelse skal findes i de egentlige registraturer, som der henvises til. Hjælpemidler, der kan lette fremfindingen af de ønskede oplysninger i arkivalierne kan dels være eksterne i form af lovsamlinger, håndbøger og lignende, dels arkivskabte, d.v.s. vejledninger i brugen af arkivet, personregistre m.v. og endelig interne, d.v.s. skabt og benyttet af administrationen i form af registre til ind- og udgående breve m.m. M.h.t. litteraturhenvisningerne pointeres det i indledningen, at der ikke i forbindelse med bogen er foretaget egentlige bibliografiske undersøgelser, men de henvisninger, der er, er under alle omstændigheder en stor hjælp.

I betragtning af, hvilke mængder af arkivalier fra tiden før 1848, Rigsarkivet er i besiddelse af, er det imponerende så lidt, der er angivet som helt uregistreret, og i visse tilfælde er der en helt rimelig forklaring på det, idet f.eks. de vestindiske lokalarkiver er så beskadigede, at en konservering er nødvendig før registrering.

Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse er redigeret af Wilhelm von Rosen, der har skrevet de generelle afsnit om hjælpemidler, arkivhenvisning, ordforklaring m.m. Blandt disse meget nyttige oversigter savnes en kort redegørelse for arkivvæsenets egen historie, der ville have forklaret begreber som »Thorkelinske grupper« o.lign.

Beskrivelse af de enkelte arkivgrupper er fordelt på en lang række af Rigsarkivets arkivarer. Frank Jørgensen og Morten Westrup har bidraget med de store afsnit om Danske Kancelli, Rentekammeret, Kommercekollegiet, finansarkiver og handelsarkiver, og de har her kunnet trække på deres viden fra *Dansk centraladministration i tiden indtil*

1848, udgivet af Dansk Historisk Fællesforening i 1982. Der er desuden leveret bidrag af Thelma Jexlev, Michael H. Gelting, Niels G. Bartholdy, Ebba Waaben, H. Kargaard Thomsen, Helle Otte, Peter Korsgaard, J. Nybo Rasmussen, Hans Sode-Madsen og Vello Helk. Mens nogle afsnit har været relativt enkle at gå til, fordi der i forvejen findes gennemarbejdede registraturer over arkivet, er der for mange afsnits vedkommende ydet en betydelig forskningsindsats for at kunne skrive om arkivets indhold. Det gælder bl.a. afsnittene om Generaltoldkammeret, Finansarkiverne, postvæsenet, det store afsnit om regnskaberne, de midlertidigt besatte lande, arkivalier af fremmed proveniens, de vestindiske lokalarkiver og ældre nu opløste samlinger. Det sidstnævnte er specielt nyttigt i forbindelse med benyttelsen af ældre historisk litteratur, hvor henvisninger til disse nu opløste samlinger optræder. Afsnittet om arkivaflæveringer mellem Rigsarkivet og udenlandske arkiver, Det kgl. Bibliotek og Universitetsbiblioteket er også en meget overskuelig oversigt over et ellers meget utilgængeligt stof. Endelig er oversigten over filmsamlingen i Rigsarkivet vigtig for brugere af Rigsarkivets materiale langt fra København.

Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse er et uundværligt hjælpemiddel for alle historikere, hvad enten deres emne er landsdækkende eller snævert lokalt. Men når man nu har fået dette glimrende hjælpemiddel, vil man jo gerne have mere. Hvornår mon fortsættelsen – oversigten over arkiverne efter 1848 – kan se dagens lys?

Birgitte Dedenroth-Schou

Bygningsarkæologiske Studier 1984. Kbh. 1984. 94 s. Kr. 45,-.

Tidsskriftet udgives af en personkreds med tilknytning til Kunstakademiets Arkitektkskole, Afdelingen for Nordisk Arkitekturhistorie og opmåling samt afdelingen for Middelalderarkæologi, Moesgård. Det er i A-4 format, heftet og nydeligt trykt på glittet papir.

Det er redaktionens udtrykte mål især at anvende tegninger og opmålinger som illustrationsmateriale. Denne intention følges op med et væld af nydeligt reproducerede opmålinger, plantegninger, rekonstruktionsforsøg etc.

Tidsskriftet må på mange måder hilses velkommen. Det opfylder et behov for, hvad man i forordet kalder »en umiddelbar publikation« af forskellige større og mindre undersøgelser af gamle bygninger. Man kan ikke tale om en egentlig tematisk konsekvens i valget af emner. I dette første hefte af en planlagt række af årlige udgivelser er det især senmiddelalderlige bygninger, der underkastes en nærmere undersøgelse. Tidsmæssigt når vi dog med en enkelt artikel frem til ca. 1830. Det sker i den afsluttende artikel af Søren og Ruth

Lundqvist, der i en udmærket og lærerig artikel redegør for forskellige typer dørprofiler i det københavnske område i perioden 1660–1830.

Heftet indeholder 8 artikler af varierende omfang. Geografisk er de undersøgte emner hentet fra Sjælland for 6 af artiklernes vedkommende, mens de resterende omhandler bygninger på Fyn (Odense) og i Vendsyssel. Sidstnævnte artikel af Mogens Vedsø består i en spændende beskrivelse af de ældste dele af herregården Voergård. Der fortæles om den navnkundige Stygge Krumpens borgbyggeri på stedet omkring 1520 og forfatteren illustrerer artiklen med egne rekonstruktionstegninger.

Tidsskriftets målgruppe defineres meget bredt: »arkitekter, arkæologer, kunsthistorikere, konservatorer, historikere, etnologer m.v.«.

Selvom flere af de anvendte fagudtryk forklares i teksten, kunne man på grund af det brede sigte med tidsskriftet ønske sig et leksikalsk afsnit, hvor de mindre kendte fagudtryk forklares. Det vil nok være en stor hjælp for læsere, der ikke lige har present, hvad »udluset« eller »petring« betyder.

Visse dele af artiklerne er meget grundige i beskrivelsen af detaljer i bygningskonstruktionen. Det kan måske umiddelbart forekomme lidt omstændeligt, men det er ofte studiet af detaljen, der kan være et vink om, hvor en forklaring skal søges.

Påpegningen af en kompliceret bygningshistorie som f.eks. i den indledende artikel om den sjællandske herregård Vedbygård er en både spændende og instruktiv metode til forståelse af vore gamle bygninger. Man må samtidig ikke overse en vis pædagogisk værdi i et tidsskrift af denne karakter. Det kan forhåbentlig anspore læserne til opmærksomhed over for de elementer i et gammelt hus, der i sig rummer en meddelelse.

Hasse N. Jørgensen

Jørgen Pedersens jyske rentemesterregnskab 1546.

Udg. af Søren Balle. Økonomisk Institut, Aarhus Universitet, MEMO 1984–12, Århus 1985, 199 s. Kr. 6,00.

De store samlinger af regnskabsmateriale før 1660, der findes i Rigsarkivet, er takket være datidens meget detaljerede regnskabsførelse fremragende kilder ikke alene til landets økonomiske historie, men lige så meget til social- og kulturhistorien ligesom de giver oplysninger om lokalhistorien, som ikke kan findes andsstds. Det er derfor af stor værdi, at eksempler på disse regnskaber udgives, så mange flere kan blive opmærksomme på, hvilke muligheder der ligger gemt her og på, at disse regnskaber er systematisk opbyggede og derfor ikke vanskelige at finde rundt i, ej heller når man skal i gang med de udgivne regnskaber.

Søren Balle har valgt at udgive det ældste rente-

mesterregnskab fra kongeriget, den jyske rentemester Jørgen Pedersens regnskab fra 1546. Den østdanske rentemester Joachim Bechs regnskab fra samme år er gået tabt, men det fremgår af det foreliggende, at de to rentemestre har arbejdet sammen og lagt penge ud for hinanden, når det var nødvendigt, eksempelvis da Jørgen Pedersen skulle udbetale løn til kongens landsknægte i Jylland.

Rentemestrene førte rigets kasseregnskab, d.v.s. noterede rigets indtægter og udgifter i *rede penge*. Rentemesterregnskaberne giver ikke et overblik over rigets økonomiske situation. For at få et indblik i denne, skal inddrages de betydelige naturalieindtægter fra lenene, de indtægter der anvendtes lokalt samt de indtægter, der betaltes direkte til kronens kreditorer ved anvendelsen i naturalier. Det fremgår af Søren Balles indledning til regnskabet, at der også i 1540'erne har været udarbejdet i hvert fald forarbejder til overslag over rigets samlede indtægter og udgifter, men de er ikke gengivet her.

Hvad rentemesterregnskabet således kan vise er, hvorledes Jørgen Pedersen forvaltede de rede penge, riget havde at råde over i Nørrejylland. Rentemesteren fulgte kongen på hans rejser rundt i Jylland og når kongen var på Sjælland, opholdt den jyske rentemester sig ved dronning Dorotheas hof, der størstedelen af året residerede på Koldinghus.

Rentemesterskabets største indtægtsposter er salg af klostergods og forhøjelse af pantessummerne på gods i Jylland samt indtægter fra lenene i rede penge og toldindtægter (studehandelen). De største udgifter er tilbagebetaling af lån på Kieleromslaget og sold til landsknægte og kongens tjenere (heriblandt rentemesteren). Herefter kommer køb af kræmmervarer til kongen og dronningen.

Af lokalhistorisk interesse er bl.a. oplysninger om indtægten af byskatterne og forklaringen på, hvorfor nogle af dem ikke er indgået til rentemesteren, således giver Skagen by fisk til København for deres byskat. Leverandører af varer til hoffet og lokale håndværkere er nævnt ved navn og hjemsted, og der er til bogen udarbejdet udmærkede person- og stedregistre. Dagligvarer fås lokalt, mens de finere varer specielt tøj og smykker leveres af købmænd fra Nederlandene, der kommer til Kolding for at vise dronning Dorothea deres udvalg.

Der er en post på regnskabet, der hedder »udgifter til gaver«. Skolemesteren og degnen i Viborg har fået 8 daler af kongen, fordi de har lært ham en ny »leg«, kongen skænkede en fattig dreng »som benene var forfrosne på« 18 mark, og de danske studenter i Wittenberg fik 50 daler til deling. Da dronning Dorothea skal ud at rejse, får hun af rentemesteren 30 mk med sig »ved hånden at give fattige folk og til drikkepenge«.

Søren Balle har i indledningen gjort udmærket rede for principperne ved udgivelsen. Teksten er gengivet bogstavret, dog således, at brugen af store

bogstaver og tegnsætning er normaliseret, ligesom alle tal er skrevet med arabertal.

Det er lidt synd, at man ikke har ofret mere på bogens opsætning og indbinding, for indholdet er det værd, men hellere en upræsentios kildeudgave end slet ingen, og til den pris kan man ikke være kræsen.

Birgitte Dedenroth-Schou

Sigild Vallgård: Sjukhus och fattigpolitik, FADLs forlag 1986, ISM publikation 17, 141 sider, ill. Kr. 129,75.

Bogen analyserer hvorfor de herskende begynder at bygge sygehuse for de fattige og uformuende patienter i perioden 1750–1880. S.V. ser denne udvikling som magthavernes instrument til at højne arbejds-moralen og formindske antallet af syge som tiggede eller fik fattighjælp. Hensigten var at øge arbejdsstyrken og højne arbejds-moralen, samt at spare udgifter til fattighjælp.

Samfundsudviklingen er i denne periode først og fremmest karakteriseret ved den stærke vækst indenfor den industrielle produktion, hvilket medførte stærk og ukontrolleret vækst i bysamfundene, samt i lønmodtagerstanden.

Forfatterens hensigt er med udgangspunkt i sygehusbyggeriets vækst, samt den løbende debat vedrørende fattigforsorgen, at afdække de egentlige politiske motiver bag den øgede interesse for befolkningens sundhedstilstand.

S.V.s arbejdsredskab er den materialistiske historiebeskrivelse, hvor udgangspunktet er en fast overbevisning om staten som kapitalisternes redskab. Hermed er grundlaget for bogen lagt fast. Ud fra denne holdning anvendes et kildemateriale bestående af reskripter, forordninger, og samtidige tidsskriftartikler samt tabelmateriale fra Præstø amtssygehus.

Bogen er bygget op i tre hovedafsnit, en kronologisk oversigt over sygehusbyggeriet, en gennemgang af lægestandens holdninger, samt en analyse af patientsammensætningen på Almindelig hospital og på Præstø sygehus.

Bogens kronologiske gennemgang, 1. afsnit, slutter med en konklusion der slår fast, at staten fra 1750–1800 overtager bondens forpligtelser overfor de ansatte. I dette første afsnit præges argumentationene af citater fra forordninger. Som eksempel kan nævnes følgende: §108 Ingen som er indlagt til fri kur på noget af fattigvæsenets hospitaler, må derfra udgå, foruden han er frisk, eller befundet ulægelig.« (s. 20) S.V.s udlægning bliver som følgende: Om de sjuka inte blev friska før att behandlingen inte slutfördes var ju pengarna spillda.« (s. 20). Og s. 25 slås det fast at målet for politik i 1700-tallet var: »Folkets velstand«. Til dette behøvedes en stor og sund arbejderstand, hvorfor sundhedsvæsenet blev centralt og derfor

»ansågs sjukvården vara en viktig faktor för att öka folkmängden« (s. 28). I forlængelse af denne tankegang følger så konklusionen: »Ønskan av att öka folkmängden medförde att intresset koncentrerades på de sjukdomar som drabbade många.« (s. 31)

I perioden 1800–1840 vægtes statens bestræbelser på at øge og stramme kontrollen med sundhedsvæsenet, for derigennem at øge sin indflydelse på befolkningen. Man vil i følge S.V. bruge hospitalsvæsenet som kontrolinstans over for den arbejdende klasse. Den befolkningsmæssige forøgelse, som var diskussionsemne i 1700-tallet, er mindre aktuel nu, hvorimod debatten mere drejer sig om statens metoder til at opdrage og styre. Faktorer som landets bankerot og dermed økonomiske stagnation inddrages, til belysning af den øgede vægning på individets personlige ansvar for sit liv. Fattighjælpen bliver gjort mere ydmygende, men fortsætter. D.v.s. at forfatteren i denne periode ikke helt klart kan se staten som en styrende magt, man har været nødt til at lægge ansvaret ud til den enkelte, til lægerne som stand og til lokalmyndigheder. I det sidste afsnit under den kronologiske fremstilling beskrives udviklingen ligeledes som en fortsat udvikling af statens bestræbelser på at øge kontrollen med befolkningen, samt at opdrage den til at være gode arbejdere. Således inddrages et regulativ som dette »§35 Et sygt tyende kan ikke modsætte sig at indlægges i et offentligt Sygehus«, og »De skulle iagttage Rolighed, Orden, Reenlighed og Sømmelighed«. (s. 64)

S.V. konkluderer som afslutning at nok var den liberale holdning i denne sidste periode dominerende, men trods dette forøgedes hospitalsbyggeriet tre gange på 40 år. »Baggrunden for det var bl.a. en stark væxande lønarbetarklass, økat behov av arbetskraft och ökade ekonomiska resurser« (s. 81). Det har ikke været forfatteren muligt af finde kildebelæg for årsagerne til denne udvikling, hvorfor konklusionen bliver hypotetisk: »Sjukvården blev också betydelsesfull ideologisk, om iden med sjävhjälپ skulle ha mening måste de fattiga vara friska, annars var de ju hjälplösa« (s. 83).

I det næste store afsnit om lægernes indflydelse og holdninger behandles en diskussion i midten af 1850'erne mellem tre fremstående medicinere, Buntzen, Fenger og Bang. Denne debat afslører på mange måder lægestandens forskelligartede opfattelse af deres opgave. At debatten måske ikke helt kan siges at være dækkende for tidens strømninger totalt er en anden sag. Jeg mangler meget en vurdering eller inddragelse af f.eks. Hornemann og hans idealistiske arbejde for Københavns forbedrede hygiejne. Ligeledes finder jeg heller ikke Fengers position nok betonet. Som borgmester for København, og som lægestandens første fortaler for den statistiske metode indtager han en mellemposition, som ikke umiddelbart kan karakterisere lægestanden. Fengers politiske tilhørsforhold er heller ikke brugbart for forfatteren, tilsyneladende.

Jeg havde gerne set en noget bredere beskrivelse af den medicinske debat i denne periode, da den er meget vidtfaavnende, ligefra specifikke medicinske emner, over den mere filosofiske abstraktion og til jordnære sociale spørgsmål. Taget under eet afspejler periodens debat en lægestand med plads til individuelle holdninger, med inspiration fra udlandet, med ansvarsfølelse for medmennesket, og en stadig større viden om sygdomsårsager og behandlingsformer.

Bogens sidste kapitel belyser emnet ved en gennemgang af patientindlæggelser, deres sygdomme, alder og køn på to sygehuse. Konklusionen er at det er altovervejende unge mennesker, der indlægges, samt at der er flere mænd end kvinder. Hovedkonklusionen på dette kapital bliver således kun en bekræftelse af de øvrige kapitlers, nemlig at det var de ubemidlede lønarbejdere, som lå på sygehus.

Bogens hovedkonklusion bliver, at på trods af tidsperiodens politiske udvikling henimod en liberal politik, så »Att styra arbetarna i produktionsprocessen blev mer nödvändigt samtidigt som anonymiteten gjorde detta vanskligt? Mot den bakgrund kan man förstå intresset av att stärka arbetarnas självdisciplinering.« (s. 119) S.V. siger til sidst at analysen ikke har kunnet give svar på hvorfor det i Danmark var staten som organiserede sygehusvæsenet for de fattige. (s. 120).

Dette sidste finder jeg positivt for bogen, idet jeg personligt finder det materialistiske historiesyn som redskab for netop dette emne for snævert. Alle de mange faktorer der kan være medvirkende til humanistisk arbejde bliver udeladt, til fordel for klassekampens kølige og beregnende taktik. Man bliver nødt til at medtage individuelle personers indsats (Hornemann f.eks.), den videnskabelige udvikling, fra filosofisk medicin til naturvidenskab, samt epidemiernes omfang, krigenes udbredelse, kontakten til udlandet, m.m.

Som S.V. beskriver staten, er den en fjendtlig indstillet kontrollør og en bedrevidende instans i forholdet til det almindelige menneske. Man kan dog også anlægge det synspunkt, at staten rent faktisk er den lille mands beskytter for individets egen skyld. Specielt under den liberale periode kunne der let være tabere, hvorfor man netop her ser reguleringer på en lang række områder (fabrikloven, børnelovgivning, arbejdstidsregulering, boligbyggeri, og sundhedsvæsenet f.eks.). Herved får statens funktion en patriarkalsk rolle, som falder bedre i tråd med den lange historiske udviklingslinie i Danmark såvel bagud som frem mod vor tid.

Bogen giver trods sin metodiske indfaldsvinkel dog et fint og kort indblik i sygehusvæsenets udvikling i en periode hvor ekspansionen er forbausende stor. Og ligemeget hvilken holdning man griber emner under social og sundhedsvæsenet an med, vil det kun blive en skitse, da man inden for dette felt klarere end i så mange andre områder af

historien ser ideologiske, politiske og sociale holdninger og meninger brydes.

Katharina Buch

Ole Feldbæk: Slaget på Reden. Politikens Danmarks historie. 1985. 282 s., ill. Kr. 298,-.

Det er ikke almindeligt, at danske historikere præsenterer formålet med deres bøger så entydigt som det er tilfældet her med Ole Feldbæks bog om en af de store dramatiske begivenheder i vor historie – slaget på Reden 2. april 1801. Ole Feldbæk vil fortælle historien om denne begivenhed, forklare hvad der egentlig skete, og vel at mærke gøre det for et bredt, interesseret publikum. Slaget på Reden er et bevidst og overvejret forsøg på historisk skrivning, og det bør den bedømmes på.

Nu er det naturligvis ikke »bare« historieskrivning. Ole Feldbæk har i en række studier og *Denmark and the Armed Neutrality 1800–1801* fra 1980 indgående behandlet den politisk-diplomatisk historie omkring selve søslaget. Kort resumeret, så lægger han et betydeligt ansvar på den danske regering for den politik, der måtte føre til den engelske aktion i foråret 1801. I august 1800 havde englænderne med al ønskelig tydelighed demonstreret vilje til at gribe ind militært. Det skete nu i 1801 og som bekendt påny i 1807.

Ole Feldbæk tegner omhyggeligt forhistorien – både den politisk-diplomatisk og den militære. Det er her og senere i fremstillingen utvivlsomt en fordel, at Ole Feldbæk ikke som så mange tidligere skildrer af søkrigshistorien er søofficer, men almindelig landkrabbe som hans læsere. Vi får derfor omhyggeligt forklaret sømilitære begreber og forhold – hvad gør man faktisk, når det hedder, at man varper osv. Han gør meget ud af forberedelserne til det sømilitære forsvar af hovedstaden og af flåden og får her klarere frem end i tidligere fremstillinger, at man i en på forhånd erkendt udsigtsløs kamp valgte at ofre den del af materiellet, der kunne undværes. Han rejser (s. 103) spørgsmålet, om man også udpegede de chefer og officerer, som bedst kunne ofres for at bevare den egentlige hovedstyrke og dens besætning intakt. Han tør ikke give noget bestemt svar, men det kunne være spændende at efterspore, og f.eks. har man en klar fornemmelse af, at Prøvestenens Lorenz Lassen trods sit ry fra slaget ikke hørte til officerskorpsets elite. Udmærket får Ole Feldbæk vist, hvorledes man må skrabe bunden (presse) for mandskab, og hvorledes Olfert Fischer disponerede over de forskellige grupper – soldater, matroser, søfolk, håndværkere osv. – ved bemanningen af de enkelte skibe alt efter deres formentlige rolle i slaget.

Men nu til selve skærtorsdag morgen. Ole Feldbæk giver en klar og overskuelig fremstilling af

kampen, som den udviklede sig fra klokken 10.30. Ole Feldbæk får vist, hvad der skete under de følgende timers kamp, og får forklaret, hvad cheferne på begge sider troede, at der skete. For da skydningen begyndte at blive almindelig, har det været yderst vanskeligt for nogen ombord på noget skib at opfatte andet end de allernærmeste genstande og så lejlighedsvis mundingsild og mastetoppe. Slaget ender med en klar engelsk sejr – danskerne kunne ikke holde Kongedybet og Nelson havde til gengæld opnået fuld kontrol over det farvand, hvor bombefartøjerne så i fred og ro kunne manøvreres på plads for at kunne være parate til det næste militære træk, bombardementet af hovedstaden.

Ole Feldbæk formindsker ikke på noget punkt den hæder, der tilkom de danske forsvarere, og som eftertiden skulle forstørre op til sejr eller i hvertfald til en næsten sejr, som kun gled Olfert Fischer af hænde ved snedig diplomati fra Nelsons side. Der blev kæmpet fortrinligt – særlig Wagriens forsvar virker imponerende (s. 210f) – og kun et af skibene, Hjælperen, går ud af kampen uden påvislig årsag. For nogle år siden gjorde Jens Engberg en del ud af de to officerer, der svigtede på Sjælland. Dem har historieskrivningen nu tidligere hængt ud, og de får også deres omtale hos Ole Feldbæk. Han også mere end antyder – og kunne godt efter min mening have sagt lige ud – at Nelsons kendte fremhævelse af den tapre løjtnant *må* være Müller på stykprammen Hajen og næppe Willemoes på Flådebatteri nr. 1.

Da kampen var forbi, så søgte diplomaterne at redde, hvad redde kunne – med de britiske bombefartøjer på plads med en rækkevidde, som inddrog det meste af hovedstaden (kort s. 234f.). Her viser Ole Feldbæk, at man – godt hjulpet af budskabet om Zar Pauls død – opnåede det acceptable. Der var god grund for Nelson til at rase over udenrigsminister Christian Bernstorff, der udnyttede alle situationens muligheder (s. 245).

Ole Feldbæk skriver godt. Der er tale om et flydende normaldansk uden jag efter effekt. Men den har han selvfølgelig også i selve de dramatiske begivenheder. Læseren holdes fast på det kronologiske forløb og – helt forbilledligt – på, hvordan situationen *nu* tog sig ud for de forskellige aktører. Fra engelsk side har Ole Feldbæk kadet Millard på linesskibet *Monarch* som øjenvidne og beretter »fra gulvet«, mens han fra dansk side udnytter løjtnant Billes beretning fra Prøvestenen, som ikke tidligere har været fremdraget. Begivenhederne og aktørerne kommer til orde i fremstillingen, hvor forfatteren fører læseren frem og rundt, uddyber, forklarer og perspektiverer handlinger og tildragelserne. De stærke domme eller vurderinger er ikke Ole Feldbæks sag, jfr. kontroversen Müller-Willemoes, og man kunne måske savne en lidt mere endtydig vurdering af de enkelte danske skibschefers/skibes indsats. Her er der efter anmelderens opfattelse et par gange, hvor Ole Feldbæks konklusion

hænger og svæver (s. 188, 190). Jeg er heller ikke sikker på, hvor meget afsnittet »Modets psykologi« (s. 168ff) egentlig klargør, og Feldbæks klarhed i fremstillingen svigter ham for en gangs skyld i betragtningerne over Nelsons motiver til at sende parlamentæren i land (s. 217ff). Her forekommer det mig, at analysen af Nelsons optræden og bevæggrunde kunne have skåret mere ind til benet.

Men det er småting i et stykke historieskrivning, der i mangt og meget står som noget af det mest vellykkede, der er præsteret af formidling i vort fag. Ole Feldbæk har gjort helt ret i selv at fortælle historien fremfor at lade andre skumme fløden. Han får her vist, hvad sober historisk forskning kan præstere med hensyn til at punktere myter og udrede forløb og sammenhænge. Og han er blevet godt hjulpet af sit forlag. Bogen er taltalende at tage i hånden, velillustreret (selvom jeg ikke kan følge med, hvad billedteksten s. 192 angår) og en række gode kort over Kongedybet og omegn letter overblikket.

For april måned 1801 skrev den fynske bonde Anders Andersen i Hølevad i sin dagbog: »Den anden holt de engelske et søeslag paa Kiøben Havns red med de danske i halvfemte timme, hvor der skeede megen blods udgydelse paa begge sider, og de engelske var os overlegen i magt, maatte dog de engelske først ophøre slaget og hiasde deres fredsflag. Men der var saadan mod i de danske, at de ikke vilde holde op, endskiønt der laa mange baade døde og saarede, raabte de halvdøde dog hura«. Myterne voksede snart op omkring »helten fra Kongedybet«. Hvis nu Steen Billes kanonbåde var blevet sat ind? Og Feldbæk viser, at det blev de til dels og med næsten ingen virkning (s. 163). Men Nelson skulle passere det uskadte *Trekroner*? Korrekt, og *Trekroner* var et problem for englænderne. Men man var forberedt på et stormangreb og ganske vist fortæller historien gennemgående, at skib versus fort har en tilbøjelighed til at falde ud til fordel for fortet. Men *Trekroner* var ufærdigt, besætningen stod ubeskyttet, og hverken Steen Bille eller Olfert Fischer troede, at det kunne holdes over for en fjende, der *ville* nedkæmpe det.

Ole Feldbæk har redet trådene ud omkring 2. april 1801. Mønsteret ligger klart, til at følge og til at forstå. Så kan man efter temperament og indstilling harmes over dansk politisk uforstand, forarges over storhandelens pres på den danske politik eller oprustes moralsk over disciplin og kampvilje mod alle odds hos de danske forsvarere. Her træder Ole Feldbæk lidt tilbage og lader læseren selv vurdere. Andre forfattere har gjort og vil gøre noget andet med et emne som dette. Men Ole Feldbæk har formået at kombinere en redelig og bevidst afvejning og nuanceret undersøgelse med en fremstilling, der lader begivenhederne i deres elementære dramatiske og spændende forløb fange læseren og fastholde ham/hende fra Havfruens

sammenstød med englænderne ved Gibraltar til Pariser-konventionen af 1856.

Claus Bjørn

Ole Højrup (udg.): Dampskibsmatros og kvartermester. Beretninger fra århundredskiftet (= Søens folk bind 3) Nationalmuseets Forlag. 1986. 224 sider. Kr. 328,- i abonnement, Kr. 348,- i løssalg.

Ole Højrup's udgivelse af sømandsberetninger fortsætter som planlagt. Halvdelen af bind 3 optages af erindringer fra mænd, der har sejlet som matroser på damp- og motorskibe.

I forbindelse med strukturomlægningen fra sejl til damp blev mange sejlskibsmatroses tvunget over i dampskibene, som de ellers ofte betragtede nedladent. Dæksfolkene på et dampskib var få, deres arbejde enkelt og uden de samme fagmæssige udfordringer som ved et sejlskib. Endnu markantere blev forskellen med dieselskibene, hvoraf ØKS »Selandia« i 1912 var verdens første. Blandt andet på grund af H. N. Andersens sans for publicity – men blandt sømændene vel især som følge af de bedre løn- og leveforhold der ombord – var motorskibene dog omgivet af en vis nimbus.

Samtidig med overgangen fra sejl til damp opdagede mange søfolk, at de efterhånden var bedst tjent med at organisere sig fagligt. Om fagforeningen og agitationen fortælles i et lille særligt afsnit.

Anden halvdel af bindet handler om sømandens forhold til kvinder: mødrene, konerne og de prostituerede.

Som i de første bind er der i dette tale om særdeles fængende og spændende stof, præsenteret i smukt boghåndværk. Så forhåbentlig vil der ikke blive nogen problemer med at videreføre værket på et nyt forlag, når Nationalmuseets Forlag drejer nøglen om inden længe.

Erik Gøbel

H. C. Hansen: Poul la Cour – grundtvigianer, opfinder og folkeoplyser. 516 s., ill. Askov højskoles Forlag. 1985. Kr. 130,-.

Den foreliggende afhandling er blevet til på Askov i årene fra 1979 til 1983, hvis bibliotek – foruden at yde faglig bistand – må siges at have dannet en passende historisk ramme for arbejdet. Det indbragte i sensommeren 1985 sin forfatter den naturvidenskabelige doktorgrad ved Aarhus universitet.

Poul la Cour levede fra 1846 til 1908 i en tid hvor den fremstormende tekniske udvikling væltede mange forældede teorier omkuld og omstyr-

tede fasttømrede normer og vedtagne holdninger. Alt sammen forhold som kom til at spille en rolle for la Cour i mange forskellige dimensioner. Han blev magister i 1869 og gjorde karriere inden for den nyetablerede meteorologiske videnskab. Det var en skuffelse for ham at han ikke blev direktør i 1872 for det nyoprettede Meteorologiske Institut, men måtte nøjes med underdirektørposten. I 1870'erne gjorde han sig kendt som teknisk opfinder inden for telegrafien, og han blev internationalt kendt både for sine opfindelser og vel også fordi han lå i strid med udenlandske konkurrenter om patentrettigheder.

Gennem sit ægteskab med Hulda Barfod, adoptivdatter af Frederik Barfod, kom han under stærk grundtvigsk påvirkning, og gennem disse kredse blev han ført ind på Askov. I 1878 blev han lærer ved den udvidede skole på Askov i fagene matematik og fysik. Her virkede han som lærer til sin død, men ved siden af lærergerningen fortsatte han sit videnskabelige arbejde. I større kredse blev han især kendt for sine vindmølleforsøg, men faktisk omfattede hans arbejde meget mere. I 1903 tog han initiativ til oprettelse af Dansk Vind Elektricitets Selskab, og i de følgende år var han som foredragsholder og rådgiver med til at oprette et væld af små kraftværker i hele landet. Endelig var han i en årrække stærkt involveret i foreningsarbejde, inden for skyttebevægelsen var han en fremtrædende skikkelse. La Cours virkefelt var således så bredt at en biografi om ham ganske selvfølgelig påkalder sig interesse.

Det er H. C. Hansens hensigt at vise sammenhængen i la Cours arbejde, en helhedsopfattelse enten indsatsen lå på det tekniske eller det pædagogiske. La Cour ønskede at nedbryde muren mellem »ånd« og »teknik« – en modsætning som han fandt falsk, men som herskede i vide kredse. Et blandt flere resultater af denne pædagogiske indsats var de to berømte bøger »Historisk matematik« fra 1880 og »Historisk fysik« fra 1897. De pædagogiske anstrengelser på skolen blev videreført i en udstrakt foredragsvirksomhed blandt landboerne især, men også i byerne. La Cours tro på folkets evne til at styre sig selv og tage vare på egne sager – som det bl.a. var demonstreret gennem andelsbevægelsen – gjorde det selvfølgelig for ham at arbejde for et decentralt energisystem i Danmark, og forfatteren tillægger ham stor del af æren for at det faktisk lykkedes. Derved blev La Cours arbejde ikke blot af pædagogisk karakter, men i hvert fald i sine virkninger også af social-politisk art.

H. C. Hansens skildring af la Cours tekniske landvindinger og af hans bestræbelser for at bringe sin viden ud virker velargumenteret og overbevisende. Der gives et godt billede af la Cour som opfinder og folkeoplyser, svagere står skildringen af ham som grundtvigianer. La Cours faste og ofte naive bibeltro som han fastholder midt i de hede diskussioner om udviklingslæren er vel næppe en-

tydigt »grundtvigsk«, og la Cours placering i skyttebevægelsen og i den lingske gymnastik bliver kun nødtørftigt behandlet. Megen af datidens foreningsaktiviteter havde et direkte politisk engagement, og det er en dimension der ikke inddrages.

Som helhed er det imidlertid lykkedes at give et indsigtfuldt og spændende portræt af en af dansk højskoleverdens store personligheder.

Der er gode naturvidenskabelige traditioner på Askov. Ti år efter la Cours død var det hans elev, J. Th. Arnfred, der drog ud som konsulent og rådgav små el-værker og argumenterede for andels-elværker. Nu har deres efterfølger som lærer i naturfag på højskolen markeret sig som dygtig folkeoplyser med bogen om sin berømte forgænger.

Verner Bruhn

Steffen Linvald: Paul Fischer – københavnernes maler. Bogan. 1984. 136 s. ill., delvis i farver. Kr. 366,-.

Hvis man er interesseret i at vide, hvordan København og københavnere kunne se ud fra ca. 1890 til 1930, kan man næppe komme uden om maleren Paul Fischers utallige malerier med motiver fra københavnske pladser og gader. Hidtil har det været svært at få overblik over disse billeder, hvoraf mange er i privat eje, da der ikke har eksisteret en samlet fremstilling om kunstneren eller nogen værkfortegnelse. Det er der nu rådet bod på med Steffen Linvalds bog om Paul Fischer og specielt hans virksomhed som »københavnernes maler«. Paul Fischers kunstneriske format er der både i hans samtid og i eftertiden blevet sat spørgsmålstegn ved, hvorimod hans værdi for topografi og kulturhistorie tidligt blev erkendt – endog af ham selv. Steffen Linvald har nu taget denne tråd op, og med hans store viden om Københavns historie og topografi er man i selskab med en god guide.

Første del af bogen er formet som en klassisk kunstnerbiografi med oplysninger om familie, uddannelse og kunstnerbane med rejser og udstillinger. Et par kapitler er reserveret problemerne med at få anerkendelse for mere ambitiøse opgaver. Det centrale og mest spændende i bogen forekommer dog at være afsnittene om københavnerbillederne. Som ved de øvrige afsnit er der tæt og flot illustreret i s/h og farve, og det kan anbefales at gå til billederne straks for at få fornemmelsen af snefyldte, regnvåde eller solbeskinnede gader med mylderet af fine fruer, tjenestepiger, børn, bybude, torvekoner, fejemænd, kuske, politibetjente og meget hyppigt hele Livgarden! I billederne fra tyverne er der nærmest proppet med biler, cykler og sporvogne. I Linvalds tekst kan man hente en række oplysninger om, hvordan gader og huse faktisk var i byen på forskellig tid, og der er også gode iagttagelser af det sociale mønster, der viser sig i billederne. En god iagttagelse er det f.eks., at de

tjenestepiger, som fruene medbragte, når de inpicerede torvets udbud af varer, altid gik et passende stykke bagved – i hvert fald i halvfemserne.

Selvfølgelig er det et komponeret og afgrænset billede af byen, man har på Fischers og andre generalmalers lærreder, men ved man nok om begrænsningen, træder en hel del frem som »rigtige« tidsbilleder. Denne bog indkredser, at Fischer foretrak en bestemt form for muntert mylder på Kgs. Nytorv, Gl. Strand og Gl. Torv og nærmeste omgivelser. Forfatteren forklarer uden omsvøb, hvad man kan vente at finde hos ham, og giver dermed brugeren af bogen en god nøgle til både tiden og kunstneren. Men dyr, desværre.

Margit Mogensen

Valdemar Jensen: Søren Lolk – den mærkelige tåsingebonde. Kulturglimt fra et øsamfund. Tåsinge Museumslaugs Forlag. 1985. 192 s. ill., kr. 148, – Ekspedition: Hans Eriksen, Skovballevej 31, 5700 Svendborg

Museumslauget på Tåsinge har udgivet en køn bog. Der er herligt illustrationsmateriale, der er fint papir. Den er også udmærket at have i hånden, men hvor er den besværlig at placere i en reel; den er kvadratisk i formatet.

Valdemar Jensen beskæftiger sig ned i de mindste enkeltheder med Søren Lolk, filosofien i bondekoften, som gennem første trediedel af vort eget århundrede gjorde alt, hvad han kunne for at holde sine medtøsingere i ånde i kulturel henseende, efter at han de fleste af døgnet timer havde præsteret ét eller andet intellektuelt for at løfte sig selv op over sin medfødte bondehorisont.

Navnet vidner om hans afstamning fra indvandrede lolikker, han blev født i øens bedst stillede fæstegårdsmands-familie og overtog siden faderens bedrift, hvorpå han få år efter købte den til selveje af Tåsinges ejer: Baronen på Valdemars Slot.

Indenfor praktisk landbrugsdrift var Søren Lolk foran; dyrkede tomater og løg og anlagde frugtplantager på sine jorder før andre havde kunnet indse fordelene ved de ny afgrøder. Men egentlig behøvede Søren ikke at gå så energisk op i landbrugs-spørgsmålene; han var privilegeret, som søn af en velhavende gårdmand og kunne tage på højskoleophold eller rejse, hvis han havde lyst. Oprindeligt kedede bondegeringens problemer også Søren temmelig meget, men under et højskoleophold blev han »vakt« for det agerbrugsmæssige, og så gik det vist, som med så meget andet for manden: Han engagerede sig med næsten fanatisk iver i foretagenet.

Meget – om ikke hovedparten af hans liv – blev imidlertid anvendt til refleksioner over tilværelsen. Søren havde, som de fleste, problemer med at

finde sig selv og få klarhed over livet, men for ham var spørgsmålet altafgørende og stod øverst på programmet.

Heraf kom mange afhandlings-agtige skrivelser, hvoraf nogle ikke blev så velstrukturerede som andre. Midt i affattelsen af husholdningsregnskabet, kunne Søren godt henfalde til betragtninger over livet og døden og Guds væsen.

Han blev en nærmest manisk sandhedssøger. Han kunne ikke få sig selv til at plukke et vildt jordbær i en grøft, hvis han vidste, at jorden ved siden af var udlejet til græsning for husmændenes kreaturer.

Naturligvis var det ikke ligetil at finde en kone; selv ikke under en rejse af ret fornøjelsesbetonet art til De Forenede Stater, hvor Søren drog på kryds og tværs over hele det nordamerikanske kontinent. Turen gik atter hjem til Vejlegården i Bjerreby sogn på Tåsinge, og først mange år senere indlod Søren Lolk sig i ægteskab.

Den udkårne var Johanne Albertine Mohr, godsforvalterdatter fra Hindsholmen, – for hun var – som Søren udtrykte det, »den der stod hans hjerte nærmest«.

Vejlegården blev et kultursamlingssted i Søren Lolks tid. Landskendte kunstnere, foredragsholdere, forfattere m.v. blev indbudt for at videregive, hvad de måtte have til tøsingerne og til de beboere i det sydfynske, der gad bevæge sig til Bjerreby, når Søren annoncerede i aviserne om programmet på Vejlegården.

I samtiden og i naboers lag blev han opfattet som mærkelig, og man spandt mange ejendommelige myter sammen om hans person. Hertil må retfærdigvis også siges, at Søren åbenbart gjorde sit yderste for at holde det specielle image – ligemeget om det gjaldt hans klædedragt, hårpragt, fødeindtagelse eller intellektuelle sysler. Fra tidlig barndom var han engageret i en endeløs polemik med Vor Herre, og han lå samtidig på maven for tidens tekniske vidundere, elementer der jo heller ikke behøver at være uforenelige. Søren og hans automobil var således uadskillige.

Hvad den ny teknik angik, var hans interesse for fotografering et af de felter, der i udbredt grad er kommet eftertiden til gavn og glæde. Lolks evner som fotograf og hans motivvalg og hans fantastisk veludviklede sans for lys og skygge i et billede ville i dag have givet ham en mester-titel. Bogen bæres således også i høj grad af de lol'ske optagelser, men dette forhold lægger hverken Valdemar Jensen eller Museumslauget skjul på.

Søren Lolk døde bare 57 år gammel. Hans status over det så heftigt levede liv var nedslående. Han mente ikke, han havde opnået noget som helst med al sin ærlige stræben. »Det hele var de skønne spildte kræfter«, skal han have sagt til sidst. Det passer naturligvis ikke. Søren Lolk satte meget kraftige præg på dagliglivet og på kulturen på sin fødeø; ikke blot luftigt ment, der er håndgribelige minder efter ham, som vil stå længe.

Noget andet er, at man under læsningen om Sørens meriter, kan gribe sig selv i at tænke medfølelse på konen, Johanne. Hvordan mon hun har haft det sammen med denne original? Søren elskede at spille Jesus-rollen. Tilsyneladende posedede han med særlig glæde foran kameraet for at udstråle »hellighed«. Han gik også ind for nøgenkultur, hvilket fik naboerne til at spærre øjnene op. Han trak sig meget ind i sig selv for at finde mening med tilværelsen og han mumlede tilsyneladende uophørligt filosofiske sentenser. Hans egocentricitet kan have været en belastning for de daglige omgivelser.

Lotte Dombernowsky

Danmarks kirker, Ribe amt. Bd. 2 hæfte 11–12: Kirkerne i Varde og Esbjerg. Nationalmuseets forlag 1985. s. 866–1015. Kr. 110,-

Danmarks Kirker fortsætter sin kortlægning og beskrivelse af kirkerne i Ribe amt efter planen. Med hæfterne 1–10 blev Ribe gjort færdig og hæfte 11–12 på knap 150 sider omhandler kirkerne i de to tidligere købstæder Varde og Esbjerg. For Esbjergs vedkommende er den nye Kvaglund kirke ikke nået med (indviet 1985) og Sædden og Gesing kirke vil først blive behandlet sammen med deres tidligere sogne (Guldager og Brøndum).

Som fremhævet i anmeldelsen af de tidligere hæfter (Fortid og Nutid XXXII, s. 217) imponeres man af det store arbejde der ligger i gennemgangen af materiale og som afspejler sig i noteapparatet, og af de mange iagttagelser der er gjort i kirkernes bygninger og inventar. Dertil kommer et ukompliceret sprog, sine steder dejlig lifefremt, og masser af gode illustrationer. For dette hæftes vedkommende prydes omslaget af en farvegengivelse af et udsnit af en anonym gouache af Varde omkring 1850.

Småfejl af forskellig art i personnavne, stednavne o.l. kan vel næppe undgås når den overvældende stofmængde tages i betragtning. Noget er dog også sjuskeri. Side 900 kaldes Varde-guldmeden Ørrenstrup, side 953–54 derimod Ørrestrup; s. 987 oplyses at Jerne kirkes sygesæt er fremstillet af Hans Petersen, men hans navn er Hans (Pedersen) Satterup, og det fremgår af den kilde der henvises til, hvor hans mestermærke korrekt anføres som HS. Lidt upraktisk er det at generelle oplysninger om skikken at begrave inde i kirken skal findes under Sct. Jacobi kirke, læseren kan i hvert fald ikke vide at det er der oplysningerne skal søges.

Mindre heldigt er det nok at der i den generelle indledning om Esbjerg påstås at havnen blev anlagt bl.a. fordi der ikke var »risiko for tilsanding«. Det vil besættningen på sandsugeren »Taurus« ikke forstå, for den uddyber konstant sejrenden for at

den ikke skal sande til, og i 1975–76 måtte der på grund af storm indsættes en ekstra sandpumpe for at holde renden åben.

Mere afgørende er det imidlertid at dette hæfte afslører værkets åbenlyse svaghed: dette er værket om gamle og nedlagte kirker, kun i ringe grad om nye. Når det på omslagets flap hedder at »Danmarks Kirker er det store grundlæggende værk om vore kirker« (min fremhævelse), må det i nogen grad siges at være falsk reklame. Kirker fra nyere tid og fra vor egen er kun medtaget for skams skyld. I betragtning af hvor stor en kirkebygnings-tid de sidste 20 år har været og hvor spændende mange nye kirker er rent arkitektonisk, virker det forstemmende at værket så ensidigt er værket om middelalderlige kirker. Netop i et bind hvor Varde og Esbjerg – en by fra middelalderen og en fra 1880'erne – optræder sammen virker tendensen stærkt. Det er jo et gammelt redaktionelt princip der betinger denne mærkværdighed. Da I. bind af Danmarks Kirker udkom (bindet om Præstø amt) skrev museumsdirektør M. Mackeprang i indledningen (s. 9) at »tidsgrænsen nedadtil for bygningernes vedkommende sættes ved o. 1850...« Og videre hed det: »Kirker opførte efter den tid forbigås derfor helt, medens det nye inventar i ældre kirker kun medtages – og da i al korthed – for hovedstykkernes vedkommende«. Det var i februar 1933 at disse principper blev fastlagt, og hvis de var fastholdt kunne man sige at der var en idé i det, omend ikke synderlig god. Man har alligevel syntes at kirker efter 1850 skal med, men beskrivelsen er så amputeret at det får de mærkeligste konsekvenser. Et ligegyldigt varmeanlæg fra 1879 i Sct. Jacobi i Varde får en fyldig beskrivelse, ganske ordinære salmenummertavler (med »stifter til op-hængning af løse numre«) omtales, medens altersølv fremstillet af nulevende danske kunsthåndværkere i en nybygget kirke eller en ændring af pulpiturudsmykningen i Vor Frelsers kirke end ikke nævnes.

Dobbelt hæftet har i alt 148 sider tekst og billeder. Heraf optager Sct. Jacobi i Varde 73 sider, dvs. næsten halvdelen, den nedrevne Sct. Nikolaj i Varde 20 sider, Jerne kirke 30 sider – heldigt for Esbjerg at et middelaldersogn er blevet indlemmet i byen før Trap's 5. udgave udkom. Resten af Esbjergs kirker – syv i alt – må deles om 12 sider, nogle af dem må nøjes med ½–1 side inklusive illustrationer. Naturligvis er det uretfærdigt at bruge disse tal, for det er umiddelbart klart at beskrivelsen af en kirke fra middelalderen pladsmæssigt må fylde mere end f.eks. Treenighedskirken fra 1961. Alene bygningshistorien igennem syv århundreder fylder og den er godt og dygtigt gennemført i hæftet, vi ville ikke være den foruden. Det er derfor ikke i sig selv sidetallet der er af interesse, men de uheldige konsekvenser det ulyksalige redaktionsprincip indebærer. Tilsyneladende smitter det af på de kortfattede beskrivelser der trods alt er med af nye kirker (dvs. efter 1850). Det synes ganske

tilfældigt hvad der nævnes, og det vrimler med unøjagtigheder eller/og mangel på konsekvens. Nogle få eksempler skal anføres til yderligere illustration: Jerne kirke er en middelalderkirke og følgende omtales alt inventar, herunder et ret uinteressant dåbsfad af bly af ubestemmelig alder. Vor Frelsers kirke fra 1887 har et interessant dåbsfad som beskrives, men ikke en af de nye kirker har dåbsfade hvis man skal tro Danmarks Kirker. I Jerne kirke beskrives eksisterende og forsvundet altersølv med omhyggelige mål og fine illustrationer. Fra Vor Frelsers kirke nævnes altersølv med uden mål og billeder, og fra de øvrige kirker nævnes altersølvet ikke med et ord, og faktisk er der kunstnerisk smukke ting imellem. For den katolske Sct. Nikolaj kirke derimod omtales inventar med navn på kunstneren bag – også for den tidligere nu nedlagte kirke. Derimod er der tilsyneladende overhovedet ikke inventar i metodisternes kirke Sct. Johannes.

På samme måde giver oplysningerne om kirkeklokker et tilfældigt og ufuldstændigt billede. Sct. Jacobi kirkes klokker får en fyldig omtale, Jerne kirkes klokker en rimelig. For Vor Frelsers kirke oplyses at »en klokke i tårnet bærer indskriften...«, men det nævnes ikke at der er to klokker, heller ikke at de er støbt i 1885 i Bochum, Westfalen.

Eneste oplysning om Treenighedskirkens klokker er at de er støbt i London, at Grundtvigskirken har klokker nævnes ikke, og heller ikke Zion kirkes klokker omtales selv om der er fem støbt i hver sin toneart i 1914 hos John Taylor og Co. For kapellers vedkommende nævnes klokker i Arnbjerg i Varde, men ikke i Esbjerg. Til gengæld nævnes ikke at metodistkirken i Varde har en klokke fra 1901.

Også med hensyn til illustrationer er der nogen forvirring. I de redaktionelle principper herfor (jvf. bd. XIX, hft. 1 s. 14) loves at der for hver kirke bringes en grundplan i 1:3000. Det overholdes for Vardes to kirker og for Jerne, der jo er »gamle«. Men Zions kirke i Esbjerg der dog er efter 1850 (nemlig fra 1914) får grundplan og hele tre tvær-snit, medens Vor Frelser og de nye kirker ingen får. I stedet er der s. 1011 en gruppe højst utilfredsstillende skitser for alle kirkerne.

Også for kirkegårdene gælder samme tidsmæssige skel med de samme uheldige konsekvenser. For Vardes vedkommende gennemgås en række bevarede gravminder med omhyggelige redegørelser for, over hvem de er rejst. Om Esbjergs første kirkegård fra 1884 hedder det blot »Et større antal ældre gravminder er bevaret« (s. 1014). Det er svært at se begrundelsen for den omhu der udvises over for f.eks. byfoged Fogtman i Varde og den manglende over for f.eks. konsul Breinholt eller reaktør Sundbo i Esbjerg. De gamle gravsten på Jerne kirkegård gennemgås omhyggeligt, så det er ikke forkærlighed for Varde og aversion mod Esbjerg der er årsagen. Er kriteriet at alt før år 1800 er værdifuldt og alt efter betydningsløst?

Der er ingen grund til at fortsætte med flere ek-

sempler – de kunne hentes fra omtalen af kirkernes orgler eller beskrivelsen af pulpiturer. Det væsentlige er overhovedet ikke at påvise en fejl her eller der eller at bebrejde forfatterne at noget omtales mere fyldigt end andet. Mit ærinde er at beklage mangelen på balance i behandlingen af gamle og nye kirker. Om der er nogen mulighed for at ændre på disse forhold – om det evt. er forsøgt – er det ikke lykkedes at opklare.

Nu skal ingen på grund af ovenstående kritiske bemærkninger tro at der ikke er glæde over Ribe amtsudgaven. Tværtimod glæder vi os over værket grundige beskrivelser og faglige kvaliteter. Også over at de fleste kirker i Ribe amt er middelalderkirker. Det er bare så ærgerligt med alle de nyere og nye, fordi dette værk skal være generationers opslagsværk. Vi får næppe noget tilsvarende de første 200 år.

Verner Bruhn

Lars N. Henningsen: Provinsmatadorer fra 1700-årene. Reder-, købmands- og fabrikantfamilien Otte i Ekernefærde i økonomi og politik 1700–1770. Studiesamlingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 1985. 472 s. Kr. 160,-

I de senere år er der blevet forsket stadig mere i provinskøbstædernes historie, og det tidligere noget triste billede af en lang række småkøbstæder med et stillestående økonomisk liv og en næsten apatisk købmandsstand er ved at ændres.

Anders Monrad Møller viste således i sin disputats fra 1981 – Fra galeoth til galease – at der så sandelig var aktivitet i provinskøbstædernes skibsfart. Hans undersøgelser var imidlertid kvantitative, skibstekniske samt vareorienterede, mens der i bogen Søkøbstaden Randers fra 1980 også fremdrages personer og pustes liv i provinskøbmanden fra midten af 1700-årene.

Lars Henningsen går imidlertid langt videre. Han går bag om tal og personer for at afdække bevæggrunde for konkrete dispositioner, og omhyggeligt sættes det hele ind i en økonomisk-politisk ramme.

Helt frem mod sidste tredjedel af 1700-årene havde merkantilismens stærke greb et sådant tag i det økonomiske liv, at det hele principielt på det nærmeste blev styret og reguleret fra København. Handelen på Island og Grønland blev drevet som en kongelig monopolhandel og det økonomiske samkvem mellem Norge og Danmark var lagt i faste rammer med korn fra Danmark og jern og tømmer retur fra Norge.

I det almindelige handelsbillede, indtog Hertugdømmerne – Slesvig og Holsten – ikke nogen nævneværdig rolle. De passede på det nærmeste sig selv, selv om det var velkendt, at den økonomiske

udvikling netop her var mere fremskreden end i Kongeriget. Ikke mindst skibsfarten skilte sig ud fra det almindelige mønster i provinsen. Skibene var større, og de gik – når de fik lov – på langfart bl.a. til de danske kolonier i Vestindien, hvor de hentede sukker og rom. Kielprofessoren Chr. Degn har berettet spændende herom i sin store bog fra 1974, Die Schimmelmans im atlantischen Dreieckshandel. Ellers skal vi til Hamburg og Nordtyskland for at finde mere dybtgående handels-historiske undersøgelser fra 1700-årene. Det er dette forskningsmæssige tomrum – provinshandelen 1700–1770 – forfatteren har kastet sine øjne på.

Hovedpersonerne er familien Otte. Og, det skal siges straks, det er imponerende, hvad der er kommet ud af det. Der er nemlig ikke bevaret noget forretningsarkiv, der kunne danne et naturligt udgangspunkt for undersøgelserne. I stedet har forfatteren benyttet sin indgående viden om samtidsens administration og forvaltning for siden med megen flid at trænge dybt ned i de spredte og ofte meget besværlige kilder for at portrættere handels-huset og købmandsfamilien: Christian Otte og ikke mindst sønnen Friedrich Wilhelm Otte.

Handelshusets grundlægger Christian Otte begyndte som det, historikerne kalder købmands-skipper. Han købte varer for egen regning: træ, jern og kalk i Sverige. Varerne blev på egen køl bragt hjem, hvor de blev solgt så godt, at skipperen snart kunne gå i land for at bruge sin tid mere effektivt: på at disponere skibe. Der kom nemlig stadig flere fartøjer til i årene under Den Store Nordiske Krig. Forfatteren afdækker, hvordan købmanden udnyttede de udenrigspolitiske konjunkturer økonomisk og det fremgår, at det var de netop mestre til i Ekernefærde.

Efter afslutningen på den lange krig, begyndte en periode med ny stærk statslig regulering, for igen skulle Københavns stilling sikres på bekostning af provinsen, og lettere blev det ikke for provinskøbmanden, da der flere steder i udlandet netop bevidst blev gjort forsøg på at begunstige den nationale skibsfart. Svaret på de mange vanskeligheder, var utraditionel. I stedet for at indskrænke sin aktivitet til søs, byggede Christian Otte større skibe og lod nogle af dem sejle for københavnsk eller hamburgsk regning, mens andre igen blev sat ind i udenlandsk fragtfart fra Østersøen til England, Frankrig eller Middelhavet. Med andre ord, uden om Danmark.

Midt i århundredet blev forholdene stadig vanskeligere. Nationale navigationslove, der var et element i det merkantilistiske handelssystem til beskyttelse af de enkelte landes handel og skibsfart, blev mere almindelige, ligesom den stadig tydeligere kolonipolitik betød, at handel og sejlads her blev forbeholdt kolonimagterne. Alt det indbar, at fragtfarten mellem udenlandske havne efterhånden blev det bærende for firmaet og det med en sådan succes, at der kom stadig flere skibe til, nu bygget på eget værf.

I 1756 udbrød ikke blot Den Preussiske Syv-årskrig, men også den store kolonikrig mellem England og Frankrig og det betød, at det blev umuligt for de store lande at opretholde den nationale skibsfart. De neutrale lande fik pludselig nye muligheder, og disse forstod Fr. W. Otte virkelig at udnytte, så rederiet i 1761 disponerede over hele 24 skibe. Væksten havde været så voldsom og hurtig, at det som noget helt nyt var blevet nødvendigt at rette henvendelse til fremmede investorer, og blandt disse fremdrager forfatteren især J. H. E. Bernstorff, der da var leder af den danske udenrigspolitik, samt storkøbmanden Niels Ryberg, der i øvrigt var svigerfader til skibsrederen.

Fra 1762/63 vendte konjunkturerne igen. En fredskrise slog voldsomt igennem, og prisen på skibstonnage raslede ned, og da de ikke kunne sælges uden tab, blev der igen forsøgt noget nyt. De mange skibe blev igen sat ind på det risikable frie fragtmarked. Købmanden forsøgte med andre ord at sælge transport på det åbne marked, og det var noget nyt, ikke mindst for en provinskøbmand. Et spændende afsnit i bogen er således en påvisning af, hvordan det lykkedes at disponere de mange skibe.

Efter Friederich Wilhelm Ottes død i 1766 påbe-

gyndtes en opløsning af den store virksomhed. Den bestod da ikke blot af det omtalte handelshus, rederi og skibsværft, men også af godsbesiddelser og fabrikker, herunder en fajancefabrik. På alle områder havde han haft succes – blot ikke med fajancen, det var endnu luksusvarer for et beskedent marked, men det var da heller ikke for den økonomiske vindings skyld, købmanden havde kastet sig over den fine fajance – men snarere fordi »penge forpligtede« – og da det var regeringens politik at fremme hjemlig produktion, ja så blev fajancen også en del af aktiviteterne i Ekernførde.

Det er således en interessant bog, der her er fremlagt. Det er ikke blot blevet til et stykke lokalhistorie om en familie i en gammel købstad. Den bevidste perspektivering og forsøg på afdækning af konjunkturer og prisbevægelser, privilegier, inden- og udenlandsk handels- og søfartspolitik, krig og fred samt påvisning af konkrete smuthuller og hindringer gør, at man imponeres over, at købmandsfamilien i 1700-årene – på trods af lange og besværlige kommunikationslinier – hele tiden forstod at udnytte den aktuelle økonomisk-politiske situation optimalt. Provinskøbmanden fra 1700-årene var så sandelig nok i stand til at klare sig.

Henrik Fode